

Асқад Мухтор

ИЛДИЗЛАР

(қиссалар ва ҳикоялар)

ИЛДИЗЛАР

Улар Ёшлар уйи рўпарасидаги гавжум хиёбоннинг бетон йўлкасидан қўл ушлашиб келар эдилар. Баҳорнинг охирги кунларидан бири, осмон тиниқ, нафас енгил, момотолнинг қизғиш момик гуллари нафис атрини таратиб тебранади. Бу обод хиёбондан байрамдагидек ясанган ёшлар кўп ўтиб турса ҳам, мана шу жуфтга ҳамма бошқача эътибор ва ҳавас билан тикилиб қолар эди. Иккаласи ҳам баланд бўйли, қадди расо, хушбичим: қизнинг эгнида тўпиқдан келадиган узун оқ ҳарир кўйлак, кичкинагина кўк бахмал нимча эса, ихчам сийнасини таранг тортиб турибди; йигит қимматбаҳо кулранг костюмда, сал кўтарилган пошналар бетон плитада «тўқ-тўқ» этади, қуюқ қора сочи янги модага мувофиқ елкасига тушиб, чиройли қайрилган.

Одам ёшликдаги бундай бахтли онларини ўша дамнинг ўзида унча англаб етмайди, уни кўпинча улғайгандагина қўмсаб эслаймиз. Лекин булар бахтли эканликларини ҳам, бир-бирларига муносиб эканликларини ҳам, ҳамманинг ҳавасини келтираётганликларини ҳам ҳозироқ яхши билар эдилар, чамаси. Бу уларнинг мағрур юришларидан, ошкора фахр ҳисси билан бир-бирларига қараб қўйишларидан, ёниб турган кўзлари-ю, чеҳраларидаги қувонч жилваларидан билиниб турар эди.

Офтобда кўп қиррали биллур қадаҳдай товланиб кўринган Санъат саройи олдида сершовқин жойдан ўтар эканлар, танишлардан кимдир ишора қилиб кинога таклиф этди шекилли, йигит қизнинг юзига савол назари билан қаради. Қиз жилмайиб бош силкиганида, елкасида икки ўрим сочи аста тўлғаниб қўйди: «йўқ».

Чиндан ҳам, улар ҳозир кинотеатрнинг қоронғи залига сиғадиган эмас эдилар. Ҳаяжонли кайфиятларини атрофдагиларга ҳам юқтириб, бамайлихотир кенг проспектга чиқиб бордилар ва қўл ушлашганча машиналар орасидан югуриб, нариги тротуарга ўтдилар. Хайрлашиш пайти келди чоғи, бир-бирларига қараб тўхтаб қолдилар.

— Ажрашиб кетаверамизми, шундай куни-я, Муҳсина? Ҳеч бўлмаса, бир рюмкадан шампань...

— Вой, ана! — деди Муҳсина ҳазилакам ҳайрат билан кўзларини катта очиб. — Бунақада синовдан ўтолмай қоламиз-а.

Улар кула-кула яна қўл ушлашиб, янги кварталнинг торроқ кўчасига кириб кетдилар. Бу кўча камқатнов, икки ёнига ёш чинорлар экилган, нариги боши кўп қаватли оп-

поқ биноларга бориб тақалар эди. Улар баланд овозда бемалол чақчақлашиб, ўша бинолар томон юрдилар.

— Синоз муддати... алмисоқдан қолган янгилик! — деди Йигит. — Синалмаган отнинг ёнидан ўтма, деган гап бор. Отни синайди, молни синайди, одамни синаш эса... айниқса севган кишингни атай синаш... Бу — камситиш, хўрлашга ўхшаб кетади, ўлай агар!

— Қўрқаётган бўлманг яна, Марат ака? — деб чиройли кулди Муҳсина.

— Ўзингиз ўйланг, севиш учун ошқора синаш... одамнинг иззат-нафсига тегмайдими?

— Йўқ, — деди Муҳсина узун, чиройли оёқларига ўзи ҳам суқ билан қараб, равон-равон одим ташларкан, — мен қаердадир ўқиганман: бир одамни чинакам севсанг, уни ҳар қадамда янгитдан кашф этаётгандай бўларкансан, янги-янги фазилатлари очилавераркан. Одам, умуман — сир. Севган кишинг эса — айниқса! Чексиз мўъжиза!

— Бу тўғри, — деди Марат, — мана, сиз менинг учун, синасам-синамасам, бари бир ажойиб мўъжизасиз! — Улар ушлашган қўлларини сиқиб қўйдилар. — Лекин бу бошқа нарса. Гап синов ҳақида. Синоз... одамни худди тарозида тортиб олаётгандай... Кейин, бир ойлик синов билан иш битадими? Сиз бир умр синанг мени, Муҳсина!

— Олдин бир ойлигидан эсон-омон ўтиб олинг!

Иккалари ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордилар, рўпарадаги тўққиз қаватли бинолардан акс садо келди.

— Утаман, шону шараф билан ўтаман, Сина... — Марат севгилисининг бундай эркаловчи номини ўзи тўқиган, ёлғиз қолганларидагина шивирлаб айтар эди. — Шу бир ой ичда фақат яхшилик, фақат яхшилик қилганим бўлсин. Намунали Йигитча бўламан, сизни иззат-ҳурмат билан қўлимда кўтариб юриб ўтказаман бир ойни!

У ҳазиллашибми, чинакамигами, қизни қўлларига кўтариб олмоқчидай интилди.

— Вой ўлай, одамлар нима дейди! — деб қиз шўхлик билан ўзини олиб қочди. Улар яна роҳат қилиб кулдилар.

— Сиз жуда хийлагарсиз! Бир ой иззат-ҳурмат... ҳа, кейин-чи?

Марат бирдан жиддий тортди:

— Ана, кўрдингизми?! Ким, қаердан олиб белгилабди синов муддатини? Балки бир ой эмас, бир йил керакдир, балки ўн йил керак бўлар? Умуман, бемаъни гап — синов!

Муҳсина тўрсиқ лабларини чўччайтирди — қаттиқ эътироз билдирмоқчи эди, йигит терак соясига келиб қолганларидан фойдаланиб, уни қучиб олди.

— Синаш эмас, севиш керак!.. — деди шивирлаб.

Қиз унинг бағридан юлқиниб чиқди-ю, лекин бўшашиб, парижонроқ бўлиб қолганини ўзи ҳам пайқади; тўққиз қаватли бинонинг подъездида лифт ёпилиши билан эса яна ўзини йигитнинг бағрида кўргач, унинг эҳтиросли бўсасига ёниқ лаблари билан жавоб қилди, тийиб юрган ҳиссиётларига биринчи марта эрк берди.

Мана, бешинчи қават ҳам... бир бўсалик йўл экан...

Маратнинг бир хонали уйи деярли бўш: рулонлар, ўралган ватман ва тахта-тахта қоғозлар билан тўла очиқ шкаф, дераза томонга қийшайтириб қўйилган чизмакашлик столию, бир янги дивандан бўлак ҳеч нарса йўқ.

— ...биров йўғида... ўғирлик экан-да. Иккинчи бундай қилманг, Марат ака, — деди қиз ҳали ҳам юз-кўзини қаёққа яширишни билмай, жиддий зарда билан. Диванга ўтиганларида Маратнинг уни энди кўраётгандай тикилишини кўриб, чўчиброқ яна такрорлади:

— Иккинчи бундай қилманг. Синовимиз энди бошлан-япти.

— Шу биринчи кунни нима биландир нишонлаш керак деб ўйладим, бўлмаса энда қолмайди, кечиринг, Муҳсина.

Жимлик чўкди. Чиндан ҳам тарихий кун. Улар энди бир-бирларига ҳар қачонгидан ҳам кўра яқинроқ... Лекин бу жимлик...

— Чой қўяйми? — деди қиз сапчиб туриб. Бирдан ҳаммасини кечиргандай очилиб кетди.

— Кофе бор.

Муҳсина ошхонага ўтди. Бу уй унга унча-мунча таниш. Марат билан энди танишганларида унинг илтимоси билан келиб, конкурсли бир лойиҳасини оққа кўчириб берган эди. Ушанда ҳам шу кухняда чой дамлаб, бирга ичган эдилар. Кейинроқ қандайдир баҳона билан яна бир кириб, иккигина минут ёлғиз қолишган эди. Муҳсина келганда Марат негадир доим қаттиқ ҳаяжонланади, қувонгандан шу бўм-бўш кенг уйда ҳам нимагадир қоқинади, нимадир қилмоқчи бўлади-ю, бесўнақай ҳаракат билан албатта бир нарсани ағдаради ёки синдиради. Ҳозир у катта хонада дераза пардаларини очяпти. Муҳсина уни кўрмаса ҳам, шошқалоқлигини сезиб турибди. «Шу топда гулдони тушириб чилпарчин қилади», дея ўйлаб, пиқ этиб ҳовучига кулиб қўйди.

Йўқ, Марат бу гал ҳеч нарсани синдирмади. Муҳсина кофе қайнатиб чиққанида чизмакашлик столига оқ қоғоз ёйилган, икки бўлак торт билан иккита фужер қўйилган, уй эгаси шампань шишасини очишга уринар эди. Муҳсина кофе билан чашка ва ликобчаларни столга қўйиб, бармоқларини тишлади.

— Нима бўлди? — деди Марат ҳовдиқиб.

— Қўлимни куйдириб олдим...

Марат дарров келиб унинг бармоқларини лабига босди, пуфлади, яна лабига босди.

— Мен янги лойиҳаларимда шу кухняю плиталарни йўқ даражага келтирмоқчиман! — деди у қизни стол ёнига ўтқазиб. Ишчанлик билан, кўпиртириб шампань қуя бошлади.

— Қандай?

— Шундай. Одам корхонада ишлайдими — бас. Уйда ҳам ишламасин-да энди. Ҳозирги одамлар ижтимоий фаол, доим банд, иш билан яшайди, уйга дам олгани, ухлагани келади, холос.

— Кухнясиз...

— Кухнясиз уйнинг ҳавоси мусаффо, уй эгаси ортиқча жиз-биз, ҳид, ис, лаш-лушу ташвишлардан холи бўлади. Шундоққина пастда ресторан, ошхона, кафе... Уларни чиройли қилиб нега қуриб қўйибди?

— Уйники бошқа-да...

— Ўша ерда ҳам уйникидай қилиб тайёрлаш керак! Шу ҳам муаммоми?

— Оила, болалар... — қиз ерга қаради.

— Гап келажак лойиҳалари ҳақида. Бориб-бориб оилаларда болалар... камаяди. Статистика шуни кўрсатяпти. Замонавий тенденция шунақа. Мен лойиҳаларимда турмушдаги асосий тенденцияларни, айниқса, техноэволюцияни кўзда тутяпман, Муҳсина. Қани, ичайлик,

Фужерларга қўйилган шампаннинг дами чиқиб кетяпти. Муҳсина ушлаб қўяди-ю, фикри бўлиниб яна ичмайди.

— Тенденция деганингиз ўз йўлига, баъзан камчиликлар ўсишларнинг давомидан иборат бўлади. Мен, масалан, оилада болаларнинг кўп бўлишини истайман... — деди у. Деди-ю, қизаринқираб кўзини пастга олди. Марат унинг стол устидаги қўлини ушлаб, кулди:

— Сиз ўзингиз боласиз, кичкинам...

— Ҳазилга олманг, жиддий гапиряпман. Мен уй ишдан ҳам қўрқмайман, ҳозир аёлларнинг рўзгор тутиши осон бўлиб қолган, машина...

— Ҳа, бундан эллик йил аввал буюк Корбюзье айтган: келажакда уй тирикчилик машинасига айланади. Мана, унинг айтгани келди: ҳозир оддийгина хонадонда ҳам камида йигирма хил мотору агрегат ишляпти — кир ювғич, чанг ютғич, ҳаво тозалайдиган, уй совутадиган, соч қуритадиган, кофе майдалайдиган, ахлат шиббалайдиган, майса тарашлайдиган, соқол оладиган, шарбат сиқадиган, овоз кучайтирадиган машиналар, холодильник, телевизор, радиоприёмник, магнитофон, электр дазмол, электропли-

та... Кичик ЭХМ ўрнатилган электроплита бир юз йигирма хил овқат тайёрлаш программасини қабул қила олади. Терморегуляторли това ҳозир сотиляпти...

Осон бўлиб қолган, дейсиз. Буларни сотиб олиш, жойлаш, бошқариш, ремонт қилиш осон эканми! Уй бекаси эмас, доимий ўсиб, мураккаблашиб борадиган бу технологияни эгаллаган инженер бўлишингиз керак. Бу машиналарнинг техноэволюцияси қўл-оёғингизни чамбарчас боғлаб қўяди. Бунинг устига, булар бари буюм ахир. Ҳар бир буюмга жой керак, буюмга қараш, уни асраш, оқ-ҳо-о... Одам ўзига қулайлик яратаман деб, буюмга қарам бўлиб қолади.

— Нима қилиш керак?

— Ҳаётнинг ўзи кўрсатяпти нима қилиш кераклигини. Уйларни иситиш марказлашди — печка-танчадан қутилдик. Уйларни ёритиш, газ, бошқа коммуникациялар марказлашди — яна қанча ортиқча лаш-лушдан холи бўлдик. «Мойдодир»ни болалигимизда ўқиган эдик. Эсингиздами? Қани ўша «ичкари хонадан лапанглаб» чиқиб келадиган кўпол «Мойдодир»? Унинг деворга кириб кетганини сиз билан биз сезмай ҳам қолибмиз! Бундан буён ҳам шундай бўлади. Мана, телевизор. Жиҳоз сифатида у бизга керакми? Йўқ. Бизга унинг информацияси керак. Келажакда деворда унинг экрани қолади. Мана, холодильник. Бизга унинг бир ярим метрлик гавдаси эмас, совуғи керак, шундайми? Келажакда совутиш агрегати марказлашади, токчада фақат бизга керак даражадаги температураси қолади. Уйларни бўғиб турадиган барча жиҳоз ва ташвишлар маиший хизмат комбинатларига кўчади.

— Китоб...

— Катта кутубхонага китоб буюрасиз, унинг варақлари истаган вақтингизда уйдаги экранингизда акс этади. Уйда буюм эмас, пулт тугмачалир... тушуняпсизми? Эндликда янги лойиҳалар мана шу йўналишларда ишланиши керак, мен бунга аминман!

Муҳсина унинг қалин қошларини чимириб, берилиб гапиришига маҳлиё эди. Бир оз ўйлаб туриб, деди:

— Шундай экан. Марат ака, нима учун лойиҳаларингизнинг душманлари кўп? Улардан нолиганингиз нолиган, ҳар мажлисда сизнинг жанжалингиз...

— Янгилик ҳеч қачон дарров тушунилмайди.

— Мана, мен ҳам тушунмаяпман. Сезяпманки, сиз айтган уйлардан... фаришта қочади.

Марат қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Яна бир душман! — фужерни қўлига олиб тагин кулди у. — Ҳамма душманларим сиздек бўлсин, олинг, Муҳси-

на! — у ичиб юборди. Қиз ҳам лабига теккизиб, қўйиб қўйди. У негадир безовта, эътирози кўпу, топиб айтолмаётганга ўхшар эди. «Фаришта»... чиндан ҳам, кулгили далил. Марат эса ўз фикрларидан раъбатланиб, гапида давом этди:

— Агар шу сафар атиги битта экспериментал микро-районим лойиҳаси кўргазмага қабул қилинса, душманларим икки баробар камаяди! Бироқ комиссияда ҳар хил одамлар бор, Муҳсина...

— Яланғоч уйларда туришни истамаганларми?

— Яланғоч уй?

— Яланғоч ва совуқ.

— Муҳсина, илиқлик буюму машинада эмас, илиқлик қуёш нурида, жоним. Менинг уйларим тўла қуёш бўлади! Қуёш ва ҳаво! Келажак уйлари бу. Уларда одамни қарам қилиб қўядиган эмас, одамга хизмат қиладиган ихчам ва қулай жиҳозларгина қолади. Одат бўлиб кетган нарсалардан воз кеча билиш керак. Биз ҳаммамиз негадир оёғимиздаги кишанларни яхши кўрамиз.

— Уйга фақат ухлагани келадиган одамлар бориб-бориб оилани ҳам, хусусий ҳаётни ҳам, ҳис-туйғуларни ҳам кишанга чиқаришмасмикин?..

Марат ўрнидан туриб, қизга яқинроқ келди.

— Жонгинам, — деди аста Муҳсинани доим таслим этадиган қуюқ, ширали овози билан. Муҳсина ҳам ўрнидан турди. — Сизга аталган ҳис-туйғуларим кишан бўладиган бўлса, мен уларни бир умр судраб юришга тайёрман. Лекин... Сизга абадий муҳаббат ваъда қилган кишига бу гапингиз... ўринли эмас. Ҳис-туйғу эса... — у қизни бағрига тортиб, сочлари билан бўйинларини қитиқлади, лаблари билан ёноқларини, лабларини қидирди. Муҳсина юзини пастга яшириб, бошини аста унинг кўксига қўйди. Шу ҳолатда анча турдилар. Қиз сочларининг атридан меҳри товланган Марат шундай кунни азиз меҳмони билан «ўринсиз мавзуда ўринсиз гап» очганига уэр сўради.

— Гап унда эмас, сиз лойиҳангизни бари бир ҳар қаерда ҳимоя қилишингиз керак... — деди Муҳсина. — Аксинча, мен сизга қўпол гапирдим, кечирасиз. Лекин ҳалигиндай лойиҳаларингиз менга тушса, олмайман, бошқа қизлар кўчирсин, — юзини кўтариб кулиб қаради у. — Мени кузатиб қўясизми?

Икки кундан кейин чертёж залининг жимжит йўлагига телефон жиринглади.

— Муҳсина! — деб қичқирди навбатчи аёл.

Чизмачи қизларнинг ҳаммаси бирдан қайрилиб қаради: эрталабдан Муҳсинани ҳеч ким телефонга чақирмас эди,

нима гап? Муҳсинанинг ўзи ҳам ҳайрон — Марат унга фақат ишдан кейин телефон қилар: «Соғинишни ҳам сира биласизми?», «Кечқурун нима ишлар қиласиз?», «Кузатиб қўядиган борми?» каби ҳазил-ҳузил билан ҳол-аҳвол сўраб қўяр эди. Бу эрталабки кўнғироқ кимдан бўлди?

Борса — Марат экан. Овози қандайдир бошқача, нотаниш туюлди. Худди жуда узоқдан гапиряётгандек.

— Нима гап? Институтдан гапиряписизми? — Муҳсинанинг кўнглига негадир «лойиҳасига бир нима бўлган» деган фикр келиб кетди. Марат ишхонасига бундай барвақт келмасди. — Тинчликми?

— Тинчлик. Қишлоққа бориб келишим керак. Мирзачўлга! — деди Марат яна узоқлардан қичқиргандай. — Аям чақиртирибдилар, товлари йўқ экан. — Марат фарғонача одатга кўра онасини «ая» дер эди.

— Нима бўлибди?

— Қаттиқроқ ётганмишлар, бормасам бўлмайди.

Трубкада анчагача жимлик давом этди.

— Менга қаранг, Марат, ака, мен ҳам бораман сиз билан, — деди Муҳсина, — қачон кетасиз?

— Йўғ-е, мен тезда қайтаман. Биласиз-ку, комиссия ишляпти, мен шу ерда бўлмасам бўлмайди.

— Йўқ, мен бораман.

— Жинни бўлманг, ишдан ким жавоб беради сизга, ундан кейин...

— Сиз ўзингизда бўлинг, мен ҳозир етиб бораман, телефонда битмайдиган гапга ўхшайди.

У трубкани қўйди-ю, шошқалоқлиги билан чертёж залидаги синчков дугоналарини ҳайратда қолдириб, сумкасини қўлтиқлаганча югуриб чиқиб кетди.

Лойиҳачилик институти шундоққина мушошада эди. Муҳсина кўчага ҳам чиқмай, ҳовлини кесиб ўтиб, хизматчилар юрадиган ички подьезддан кирди-да, зинадан учинчи қаватга югуриб чиқди. Қизил пояндоз тўшалган коридорлар бўм-бўш, илмий ходимлар ишга кечроқ келишади, Маратнинг эшиги эса очиқ. Муҳсинани оёқ товушидан таниб, пешвоз чиқди. У безовта ва паришонроқ. Муҳсина уни сочи таралмаган, галстуксиз, бундай «хонаки» ҳолатда илгари учратмаганмиди, ўзини йўқотган ёш йигитчадай кўриниб кетди кўзига.

— Нима гап? — деди Муҳсина ҳам ташвиш билан.

— Билмадим, лекин сиз «бораман»ингизни қўйинг, мен тезда қайтаман.

— Тезда қайтолмасангиз-чи?

— Мен бугун кетаман, соат иккидаги экспрессда, сиз эса ишдасиз.

— Мен ҳозир бориб, ўз ҳисобимдан жавоб оламан, бир ҳафта етадимми?

— Бу ортиқча ташвиш кимга керак, Муҳсина?

— Баҳона билан мени оингизга кўрсатасиз. Ёқсам, тузалиб кетадилар.

Марат шу ноҳўя ҳолатда кулиб юборишига сал қолди, лекин қараса, қиз жуда ҳам жиддий гапиряпти.

— Сиз албатта ёқасиз, Муҳсина.

— Бўпти-да, ана шунда тузалиб кетадилар.

— Бироқ «кўрсатгани» олиб бориш... Буюмни кўрсатадилар...

— Майли, мен буюм бўлай, мол бўлай... Қани бундай ўтиринг-чи, — деди Муҳсина ўзи юмшоқ креслога чўкиб, — архитекторнинг шундай чиройли кабинетида тикка туриб гаплашмайлик. Гап ота-онага кўриниш бериш ҳақида кетяпти. Боболардан қолган ўдум, Марат ака.

— Ҳа, кўҳна урф. Зарур эканми? Эски вақтда зарур эди: хонадон бир, қозон-товоқ бир, тирикчилик бирга. Ҳовир энди... сиз билан мен бирга яшаймиз, шуниси муҳим.

— Бир хонадонда яшамасак ҳам, бегона бўлмаймиз, ку. Ота-она боласини умид билан, азоб билан катта қилади. Оқибатда эса, бегонадай... Ўзингизни ота ўрнига қўйиб кўринг.

— Менинг онам ёлғиз, биласиз...

— Демак, у киши сизга ҳам ота, ҳам она. Шундай бўлгандан кейин...

— Очиги, ўша сиз айтгандай, олдиндан кўриниш берганларни ҳам биламиз. Ҳамма гап ёшларнинг ўзига боғлиқ, қанча мустақил бўлсалар, иш шунча пишиқ. Ота-онага боғлиқ эканми? Олтмиш фойиз ажрашганлар қайнона-келин жанжали туфайли. Ўзингиз ҳам айтган эдингиз, ҳов чизмачи дугонангиз... Умидамиди?.. Эри «ё онангни дейсан ё мени» деб кеткизворган экан-ку. Кўриниш берган билан, баъзилар бари бир бегонадан баттар бўлади.

— Менга қолса, — деди Муҳсина ўйчанлик билан стол тахтасидан ниманидир тирноқлаб, — менга қолса, қайнона-сига рўйхуш бермаган келин ўз онасига ҳам муносиб эмас.

Марат бу босиқ гапга дарров жавоб қайтаролмай, қизнинг қўлини кафтига олиб, ўйлаб қолди.

— Ҳар ҳолда... — деди кейин, — муҳаббат, тотувлик аввало икки севишганнинг ўртасида бўладиган гап. Учинчи киши ким бўлса ҳам бегона.

— Биз она ҳақида гапиряпмиз, Марат ака. Мени бормагин деяпсиз... Шуми?

— Жуда ҳам шарт бўлса...

— Мана, меникилар билан танишмиз, — дея севишиб,

юмшаб давом этди Муҳсина.— Қандай яхши. Уларнинг юзидаги ишончни, мамнуликни кўрдингиз. Доим бахт-саодат тилашади, ҳар кўрганда қувониб дуо қилишади. Оқ фотиҳа бердилар. Бунда қандайдир эзгулик бор.

— Наҳотки дуога ишонсангиз? — деб кулди Марат.— Дуо-ю фотиҳа билан бахтли бўладиган бўлса — сҳҳо!

— Тўғри, балки бунга боғлиқ эмасдир-ку, лекин ҳар ҳолда, кўнгил...

Маратни ҳамиша тўлқинлантирадиган бу овоз қандайдир сирли, уни доим мана шундай муросага келтирар эди. Йигит бир талпиниб ўрнидан турди-ю, лекин қизни қучишдан ўзини тийди — ҳар қалай, идора жой.

— Вой соддагинам-эй, — деди қизнинг тубсиз чашмадай сеҳрли кўзларига қараб, — майли, боринг, отланақолинг, кетамиз.

Қиз очилиб, чеҳраси чарақлаб кетди.

Эшик кесақисига суяниб қолган Марат шивирлар эди:

— Шириним...

Совхоз шаҳарчасининг клуб майдонидан кириладиган халта кўчада кўк эшикни Марат узоқдан таниди. Дарвозахонада уларни қизил «Запорожец» билан овора бўлиб ётган кенг ёноқли хипча йигит қувончли сурон билан кутиб олди.

— Марат ака! — деб қичқирди у қўлидаги мойли латтани ташлаб қулоч ёзаркан.— Ҳой, ким бор? Марат ака! Марат акам келиб қолдилар! Ҳой... — ақасининг ёнида нотаниш қизни кўриб босиққина саломлашди-да, ёш боладай қизариб, меҳмоннинг костюмига доғ юқтирмадимми дегандай бир оз эсанкираб тургач, яна «Ҳой!» деб қичқирганча ҳовли томон югурди. Марат уни:

— Латиф, Латиф, менга қара! — деб чақирса ҳам, йигитча буни эшитмади.

Ҳовли жуда кенг, саришта, боғдай серсоя, обод эди. Кўча томонда баланд пойдеворга қурилган айвонли уйдан ташқари, ўнг қўлда ҳам қатор эшиклар, ундан нари — омбор, ўчоқбоши, қазноқ, кўмирхона, оғил. Этакда эса яна безатиглик янги уй, кичкина ойнавонли айвони билан. Уртадаги катта сўри атрофига гулу райҳон экилган, ариқ бўйлариди қовжираб тўкилган олма-гули ер билан битта бўлиб ётибди. Муҳсина қошларини чимириб, тикилиб қолди: бу жойлар азал-азалдан бордай, қадимий қишлоқ ҳовлиларига ўхшайди, Мирзачўлда бундай катта, тегли хонадонлар қачон пайдо бўлиб улгурди?

Бироқ ҳовлида ғалати жимлик ҳукмрон эди. Латифнинг қувончли сурони ҳам унчалик кор қилмади шекилли, ор-

тиқча жөнланиш бўлгани йўқ. Муҳсина ҳижолатда тугунчасини қаёққа қўйишини билмай, нуқул ўзини Маратнинг соясига оларди. Йўл бўйи «Унинг яқинларига қандай кўринаман, нима дейман, ўзимни қандай тутишим керак?» деган ўйлар билан бўлиб, борадиган ҳовлисидида оғир касал борлигини хаёлидан чиқараёзган экан. Ҳозирги жимлик, ўйлаган ўйларини аллақайёққа учириб юборди.

Ғиштин йўлакда Марат бирдан «Тоға!» дея олдинга интилди. Сўри томондан чаккаларига оқ тушган, чақмоқ мўйловли, кўйлак устидан энли камар тортиб, эски этик кийган, чап қўли протезли, лекин ирғайдек чайир, бақувват одам чиқиб келди. Марат билан босиққина қучоқлашиб, ёнидаги зебо қиз билан аста бош эгиб омонлашди-да, ичкарига бошлади.

— Қани, қани, зап келибсизлар-да. Савоб иш бўлибди келганингиз, Маратвой. Аячам йўқламайдилару, кўз тиканларини сезамиз. Қани, қизим, дадилроқ босаверинг.

Улар қозикчаларга боғлаб кўтарилган эртаки помидор жўяклари бўйлаб бориб, насосли водопровод ёнида тўхтадилар. Тоға насос дастасини босиб, шариллатиб сув тортди. Елкасига гулдор сочиқ ташлаб айвондан тушган юм-юмалоқ, семиз аёл — тоғанинг хотини — ёшларнинг кифтига қоқиб, қувониб омонлашди.

— Ёшариб кетибсиз, Файзинисо келинойи! — деди Марат, сал шўртакроқ артезиан сувини сачратиб ювинаркан. Ҳазиломуз гапни унча қувватлашмади. Файзинисо келинойи ҳам ҳол-аҳвол сўраб, шаҳарларни жиндак суриштиргандан кейин, ўчоқ томонга ўтиб кетди.

Йўл чангини ювиб, артинишгач, тоға катта уйнинг айвони томонга йўл кўрсатди:

— Аввал аянгининг дуоларини олайлик.

Катта-катта деразалари айвон томонга қараган ёруғ хона жуда саришта (Файзинисо келинойи шу уйдан кечикиб чиқди), ёндаги каравотда ётган бемор ҳам хабардор қилинган экан чоғи, боши оқ ёстиқлар билан кўтарилган, интизор кўзлари ёшланган эди. Девордаги қизил чаман гул палак олдида оппоқ чойшаблар, онанинг оқ оралаган сочлари, кўпдан буён кун юзини кўрмаган рангпар чеҳраси айниқса, янги келганларга оғир таъсир қилди. Марат беморнинг бошига бориб тиз чўкди, онанинг заиф қўлларини олиб юзига босди. Унинг ёнида тоға турарди, Файзинисо келинойи билан Муҳсина — пойгакроқда. Улар она-боланинг кўришишига ҳурмат билдириб, курсиларга ҳам ўтирмай, узоқ жим қолдилар. Фарзанд нафасига қонган она бир манзилга етгандай кўз юмиб ором олди, кейин ўғлининг дийдорига яна бир тикилиб, қайта кўзини юмди.

— Баракалла, болам, келибсан, тан-жонинг омонми? Уртоқларинг, ишинг... Шаҳар қураман деган эдинг, қурдингми?..

Марат маъюс кулимсиради-да, шаҳардаги ишларидан тирикчилигидан қисқа гапириб, сўради:

— Аяжон, қаерингиз оғрияпти, юрагингизми?

— Кексалик, болам. Юрак оғримаса, бошқаси оғрирди. Биз қарияларнинг иши шунақа, ҳечқиси йўқ... Ўзингдан гапир.

Муҳсина Марат учун ҳижолат тортиб, қўрқиб турган эди. «Касал бўлмасам, келиб хабар ҳам олмайсан» дея дашном беришини, учрашув, терговлар, изоҳлар, важлар билан дилхираликка айланишини кутган эди. Йўқ, она ҳеч қандай таъналар қилмади. Қайтага, уни деб одамлар келиб турганига, ҳатто узоқлардан ҳам кимдир йўқлаб келганига хижолат тортгандай, уйда тикка турганларга ожиз бир назар билан қаради.

— Айтгандай... ая,— Марат Муҳсинанинг ёнига бориб, уни олдинроққа етаклади,— мана, Муҳсина... бизнинг институтнинг чизмакашлик корхонасида ишлайди. Биз... ЗАГСга ариза берганмиз.

Тоға билан Файзинисо келинойи бунинг шундай эканлигини ҳалиёқ тахминлашган эди. Она эса бу хабардан ҳаяжонланиб, бир оз қўрқитди: дард тутган пайтларидагидек кўзини юмаркан, қовоқлари ўта сарғайиб кўринди. Бирпасдан кейингина дармонсиз қўлларини қиз томон ёйиб, бутун ҳаётини кутгандай интизор талпинди. Марат Муҳсинани туртди. Муҳсина ҳам юбқасининг елпигичдай этакларини ёйиб каравот олдида тиз чўқди-да, онага кифтини тутди, бўртиб турган иссиқ лабларини юзига текизди. Онанинг унга тикилган кўзлари ёшга тўлди. Унинг юз-кўзи ҳам, товуши ҳам Маратникига шу қадар ўхшар эдики, Муҳсинага худди ёски қадрдондай туюлди.

— Бир-бирларингга ёққан бўлсанглар, мингдан-минг розиман, болам, қўша қаринглар... Бу кунларга етказганига шукур.

Бўлғуси келин тоға билан Файзинисо келинойига ҳам ёқди: қадди зебогина эмас, одобли, оқила ҳам экан. Унинг меҳр тафти билан беморга ҳам жиндек ранг югургандай бўлди, она ҳақиқатан ҳам бахтиёр эди, чамаси, фақат қувончини изҳор этишга қурби етмаяпти. Ширин туйғулари билан иссиққина бўлиб, анчагача жим ётди. Шундан кейингина, соғ вақтларидагидек, анча тетик товуш билан:

— Файзинисо, меҳмонларга ош осдингизми, ўзингиз қаранг уларга, яхши дам олишсин...— дея, ҳаммага жавоб

берди. Охирроқда қолган тоға унинг кўрпасини тузатаркан, пастроқ овозда:

— Ана энди опоқ бўлиб кетасиз, аяча, келин муборак, во! — дея, соғ қўлининг бош бармоғини кўрсатиб, опасига солдатча шўхлик қилиб чиқиб кетди.

Она чиндан ҳам кейинги вақтларда ҳеч қачон ўзини бундай енгил сезгани йўқ эди. Толиқдими, негадир ёлғиз қолгиси келди. Ширин хаёлларнинг оппоқ парқу ёстиқларида сузиб кетаётгандай, роҳатдан бўшашиб, уйқуга кетди.

Ташқарида қоронғи тушган, дам еган ош ҳиди анқир эди. Учоқбошидан Латифнинг товуши келди:

— Чорпояга жой қилақолинг, дада.

Тоға сўри тепасидаги чироқни ёққанида маълум бўлдики, Файзинисо келинойи аллақачон сўрига янги кўрпачалар ташлаб, дастурхонни эртаки гилосу қулупнайлар билан чўғдай безатиб қўйган экан, беташвиш пайтлар бўлганда, роса очилиб чақчақлашадиган оқшом эди-ю, ҳозир... Афсус, ўшандай пайтларнинг қадрига етмаймиз, Марат болалигини, дадаси барҳаёт йилларини эслади. Армиядан янги қайтган тоғаси шўх, ҳали хилчагина келинчак Файзинисонинг қўлида Латиф, рўзгорни измига олган «аяча» ошни ҳамиша ҳафсала билан ўзи дамлар, эркаклар ночоргина ҳовлидаги мана шу сўрида «қиттак-қиттак» қилишиб, ярим кечгача иноқ гурунглар бўлғувчи эди. Энди у пайтлар қайтиб келмайди. Хонадоннинг оғирини енгил қилиб турган аяжони бу аҳволда... Ҳовлининг файзи қочгандай нимадир етишмай турибди...

Латифнинг катта лаганда кўтариб келган зарчавали оши сўрида буғланиб анча турди, эркаклар руҳсизгина бир-бирларини қистаб, чиқиб ўтиришгандан кейин ҳам Латифнинг овозидан бўлак сас чиқмади. Латиф «меҳмон опасини дастурхонга қистар эди. Файзинисо келинойи ичкаридан чиқмагани учун, Муҳсина даврага қовушолмайроқ турди. Кейин эса:

— Мен... ичкарига кирай,— деб илтимос қилди. Гапсўзи оғирлиги ёқиб қолган бемор она кўз ўнгидан кетмас эди.

— Ҳозир ухлаяптилар, нима қиласиз...— деб Марат эътироз билдирган эди, тоға қиз боланинг кўнглини тушунди:

— Уйқулари қуш уйқу. Кириг, майли, келинойингиз ўша ерда, кирақолинг сиз ҳам, қизим.

Уларга ошни ичкарига беришди.

Сўрида эса гурунг юришмай, ош ҳам совиб, ахир гап бари бир ўша кутилган кўнгилсиз мавзуга бориб тақалди.

— Докторлар нима деяпти? — сўради Марат.

Тоға негадир индамади. Латиф шунча қувониб дамлаган оши увол бўлаётганига алам қилиб, иштаҳасиз бўлса ҳам ўртадаги тоғора билан овора эди: дам гўштни майдалайди, дам устихонни ликопчага олиб, меҳмон томон суради.

— Қасалхонага ётсалар, балки тезроқ тузалар эдилар,— деди яна Марат. Унга овқат татимади. Онасини бу қадар ночор алфозда деб ўйламаган эди, гарангсibroқ қолди.

— Ётдилар... узоқ ётдилар касалхонада,— деди тоға.— Қасалхонамиз яхши, янги, ёруғ. Аммо зерикдилар, уйга олиб кетинг деб туриб олдилар.

— Докторлар...

— Докторлар ҳам кўнишди.

— Нимага?

— Уйда даволанишларига.

— Вақти-вақти билан яна ётқизилса... врачлар назоратида, ҳар тугур...

— Кўп уёқ-буёққа уринтириб юришнинг ҳосияти йўқ экан, юрак...

Марат назарида тоға нимадир яширяпти, ниманидир биллади-ю, очиқ айтгиси йўқ, индамайди, айлантиради.

— Улар нима дейишяпти ахир? — яна сўради Марат.

Тоға, бу саволга нуқул чап бераётгани ўзига ҳам аён бўлиб қолгач:

— Улар... улар ҳеч нима дейишмаяпти,— деди. Оҳангига қараб бу жавобнинг маъноси чуқурроқ эканини пайқаш мумкин эди.— Эркакча гап мана шу, ўғлим. Ноумид шайтон, умид билан яшаб турибмиз. Қани, ошга қаранг.

Улар онда-сонда ошга қўл узатиб, сўниккина суҳбатлашишар экан, кўнгилсиз мавзудан четга чиқишга уринишар, лекин шаҳар тирикчилиги, у-бу ҳақда яккам-дуккам гапдан кейин гурунг яна тўхтаб қолар, ўрганилмаган жойнинг тунги жимлиги Маратга аллақандай ёт туюлар, тепадаги катта лампанинг зириллаши юрагини сиқар эди. Шунча йиллардан бери энди учрашиб турган қон-қардошларнинг айтгани гап тополмай бир-бирларига тикилиб ўтириши ўзларига ҳам ноқулай, турган-битгани азоб эди. Латиф тоқатсизланиб, туриб чой дамлаб келди. Чойдан кейин сўридагилар шу ернинг ўзига жой қилиб, ётиб қолишди, ичкаридагилар — ичкарида. Кечаси билан гап бўлгани йўқ, эҳтимол — уйқу ҳам.

Эрталаб Марат юз-қўлини чайибоқ, онасининг олдига шошди.

Аёллар ухлашмаганми, нима бало, худди кечагидай гу-

рунглашиб ўтиришар, беморнинг чеҳраси тиниқ, ланг очик деразадан айвон устунига осилган тўрқовоқдаги бедананинг чақ-чақи янграб эшитилар эди.

— Кел, айланай болам, яхши дам олиб олдингми? — деди онаси тетик овоз билан.

— Қуллуқ. Ўзингиз тузукмисиз, ая? — Марат каравот ёнидаги курсига ўтирди. Файзинисо келинони «вой ўлай, кун кўтарилиб қолибди, тоғангизни ишга кузатиб қўяй» деб, ишчан қиёфада чиқиб кетди.

— Хўп яхши гаплашиб ўтирдик, болам, меҳмон қизимга уйқу бермадим, жуда ёзилдим аммо, — деди она андижон шеvasида, — сенинг ҳам қулоғинг зап қизигандир.

Марат билан Муҳсинанинг кўзлари тўқнашди: йигитнинг қарашидаги илиқ миннатдорликни пайқаган қиз кўзларини аста қуйига олди.

— Сени шу кеча жуда соғиндим, болам. Илгарилари ундай эмасдим... Оқшом кўрдиму, келбатинг кечаси билан кўз ўнгимда турди... Мана, Муҳсина қизим ишларингни қувониб гапириб берди, энди унинг кўзи билан кўр-япман сени...

— Кўп гапиряпсиз, аяжон, чарчаб қолманг тагин, — деди Муҳсина ораларига райҳон қистирилган ёстиқларни тузатиб.

— «Аяжон» деган тилларингга жоним тасаддуқ... — деди она унинг қўлини ушлаб. — Қизим менга жуда маъқул бўлди, айланай болам, худоё бахтиларингни тугал берсин.

— Ая, чиндан ҳам сиз бугун кўпроқ гапиряпсиз, дорингизни ичдингизми? — деди Марат гапга чап бермоқчи бўлиб.

— Сизларнинг бахт-толедингизни кўриш бизга энг яхши дори, болам. Мана, келдинглар, туппа-тузук бўлиб қолдим. Энди анави Латифнинг ҳам иши бир ёқлик бўлса эди... Файзинисо ҳам ичига ютиб юрибди-ю, куйиб адо бўлди шўрлик.

— Латиф? Латифга нима бўлган?

— Сизларга айтишмабди-да, бундан чиқди... — деди бемор кўзини четга олиб. Бир оз нафас рўстлади. — Нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Кичкина тўй қилиб, уйлаб қўйган эдик.

— Латифни-я? Қачон? — ҳайрон бўлди Марат.

— Тўрт ой бўлди. Ўзи хоҳлаб олган эди...

— Кеткизиворди. Эртасигаёқ.

— Хўш?

— Нимага ахир? Ёмон қиз эканми?

— Лоладеккина қиз эди, ана у пастдаги янги совхоз-

дан,

— О, Латиф тушмагур-э, индамайди-я! Тўйга айтмагани майли, кечадан бери индамагани-чи, вой, писмиқ! — деб сонига урди Марат.

— Бизларга ҳам гапирмайди. Ҳайдади-қўйди, вассалом! Бу қанақаси, болам? Ўзинг бир акалик қилиб, қўйнига қўл солиб кўр, балки сенинг маслаҳатингга кўнар, йўл топарсизлар, бош кўтаролмай қолдик-ку!

— Бизнинг жиян шунақа сирли шахс денг ҳали? — Марат кулди. — О, писмиғ-ей! Албатта гаплашиш керак у билан. Ҳамманинг кўзига кул пуркаб юраверадимиз. Сиз бу аҳволда бўлсангиз. Айтгандай, отаси-чи, тоғам?

— Отаси — солдат. Гапирганга шартта жавобини бериб кетаверади. Келин туширган биз хотин-халажга қийин. Гаплаш, болам, уканг бўлади, йўлга сол...

— Ҳаммаси ўрнига тушади, хотиржам бўлинг, — деди Марат қўлларини бир-бирига ишқалаб ўрнидан тураркан.

У онанинг топширигини бажариб, унинг кўнглини тинчатиш учун астойдил бел боғлади. Лекин Латиф ҳали дерада эди. Марат ҳовлида айланиб юрди, бетоқат бўлди, зерикди. Муҳсина беморни ухлатиб чиққанида безовта ўйларини унга гапирди:

— Кўрдингизми! Булар ҳам бир ойлик синовлардан ўтишган, албатта. Лекин оқибат... — қўлларини ёйди у. — Севдим дедингми, бир-бирингни ҳурмат қил. У ҳам шахс, бу ҳам шахс. Ҳайдавориши нимаси?

— Сабабини билиш керак, Марат ака, унгача бир нима дейиш...

— Сабаби! Сабаби — қишлоқлик-да!

Бу вақт Латифнинг ўзи келиб қолди. У «Запорожец»ни дарвозахонага киргизиб, устини ёпди-да, илжайиб келди. Акасини кўриши билан бир нимани сизди шекилли, юзида кулгиси қотиб бирпас тургач, ошхона томон ўтмоқчи бўлди.

— Қани, буёққа юринг-чи, тракторчи! — деди Марат ҳовли этагидаги янги уй томонни кўрсатиб.

— Овқатимни еб олай.

— Овқатни кейин қиласиз.

Латиф ноилождан эргашди. Улар келин-куёвнинг яса-тиғлик уйига бирин-кетин кириб кетдилар.

Муҳсина хавотир олиб, берироқдаги ўрик соясида ўша эшикка тикилганча туриб қолди. Марат Латифдан олти ёшча катта, тергаса ҳаққи бор, албатта. Лекин вазоҳати бир хил бўлиб кириб кетди, бу нозик ишда қош қўяман деб, кўз чиқариб қўймаса бўлгани.

Ака-уканинг «музокара»си анча узоққа чўзилди. Лекин

ичкаридан ади-бади, у-бу товуш эшитилмади хайрият. Ёти-
ғи билан гаплашиб, муросага келишсин, ишқилиб.

Муҳсина шундай деб турганида эшик бирдан тарақлаб
очилиб, Марат чиқиб келди. У қизариб кетган, сочларини
панжаси билан асабий тарақлар, ўзининг одатдаги зиёли
қиёфасига ярашмаган товушда қичқирар эди:

— Тракторчи эмиш тагин! Механизатор! Аравакаш
экансан, механизатор эмас!

— Ака, ахир... — деб гап қотмоқчи бўларди унинг кети-
дан ранги оқариб чиқиб келган Латиф. Лекин Марат унга
сўз бермади:

— Тагин ўзини оқлайди бу! Йигирмага кириб-кирмай
ота-боболарнинг алмисоқдан қолган бидъатини қаёқдан
юқтира қолдинг? А? Менга қара...

— Ота-боболарнинг айби йўқ... Нима қилса, яхши бўл-
син деб қилган.

— Менга қара, қайси замонда яшаб турибсан ўзи, шу-
ни биласанми?

— Замон яхши, қизлар унга муносиб бўлишлари ке-
рак, — Латиф журъатсизроқ бўлса ҳам босиқ овозда жа-
вобини қайтариб турарди.

— Бундай ашаддий қолоқ тушунчали сендек нодонга
хотин хайф! Бир каминг — қиз чиқмади, деб шўринг қур-
гурни кўча-кўйда сазойи қилиш қолибди.

— Ака, ахир, мана ўзингизни қўйиб кўринг менинг
ўрнимга... — Латиф шундай деди-ю, сал нарида турган
Муҳсинанинг кўзига кўзи тушиб, бирдан чўчигандай тўхтаб
қолди. Бир дам ғалати қараб туриб, бехосдан юзини ёлқин
ямлагандай, кўзини енги билан тўсиб, йиғлаганча шартта
орқасига қайрилиб, уйга кириб кетди.

Марат Муҳсинанинг ҳаяжондан нурланиб, яна ҳам чи-
ройли бўлиб кетган кўзларига қаради-ю, бош эгди.

— Нима қилиб қўйдингиз Марат ака... — деб унга
яқинлашди Муҳсина, — кўрмаяпсизми, изтироби ўз бошида
ошиб ётибди. Ич этини еб, билдирмай юрган, яхши кўради
қайлигини... Сиз бўлсангиз, ўлганнинг устига тепган қи-
либ...

Муҳсина Латиф кириб кетган эшикни тақиллатди, аста
очиб, ичкарига қадам қўйди.

Бу маҳал тоға ишдан қайтиб, узоқдан Маратга кўз
солди-ю, дарвозахонада дук-дук этиб этикларининг чан-
гини қоқди. Кейин водопроводда соғ қўли билан юзини ча-
йиб:

— Нима гап? — деб сўради. У нима гап эканлигини, бў-
либ ўтган шовқинни пайқаган эди.

— Ҳеч гап йўқ. Латиф билан жиндек гурунглашиб олдик...— деди Марат.

— Ҳўш?

— Ҳайронман, сиз ота бўлиб, нега индамай юрибсиз. Шундай ашаддий бидъатга йўл қўйиб...

Тоға қора чарм қўлқоп кийган протезли қўли билан сочиқни олма шохига иларкан, Маратга чимирилиб қараб қўйди.

— Аянгиз тузукмилар?

— У кишининг ётиб қолишига ҳам сабаб бўлганга ўхшайди бу боланинг нодонлиги.

Тоға секин бориб сўрига чиқди, сочиқ бостириб қўйилган чойнакни ёнига олиб, чой қайтарди. Марат ҳам келиб кўрпачанинг четига омонат ўтирди.

— Бундан чиқди, бизнинг астарпахтамизни роса ағдарибсиз-да, «қишлоқилар», у-бу, деб...— салмоқланиб гапирди тоға,— Латифни уришмадим эмас, уришдим ҳам, ўгитладим ҳам. Лекин... менга қолса, бола ҳар ҳолда тўғри қилган.

— Ана холос! Сиздек жаҳонгашта солдат, Европагача кўриб келган одам-а?!

— Биз Европага ҳар хил модаларни кўргани бормаганмиз, жиян. Мана чой ичинг,— тоға унга пиёла узатди.

— Қанақа мода?

— Мода эмишку ҳозир... ўрта мактабдаёқ...— тоға сўз тополмай қийналиб қолди.— Унингчи синфгача иффатни сақлаб юриш қолоқлик, маданиятсизлик ҳисобланармиш.

— Ифвогарларнинг гапи... Сизга ярашмайди.

— Бўлса бордир. Лекин сиз ҳимоя қилаётган замонавий келиним тўққизинчини энди битирган эди.

— Ана, кўрдингизми, ёш! Алданган бўлиши мумкин.

— Латиф уни алдангани учун эмас, алдагани учун жа-золяпти.

— ... Бу қадар шафқатсизликни унга сиз ҳам эп кўрибсиз-да?

— Шафқатсизлик... Ота-боболаримиз бунинг учун қизларни тош-бўрон қилишган. Мен буни маъқулламайман, албатта, лекин номусни шу қадар баланд қўйишларини маъқуллайман. Ор-номусни ёшликдан ардоқлаган ота-боболаримиз. Эплаганча ардоқлаган. Сиз Европани гапирдингиз. Тўғри, кўрдик. Европа ҳам ҳар хил экан. «Озод севги» деган чиркинларни ҳам эшитганмиз. Лекин ҳар бир юртнинг ўз ахлоқий ақидалари бор, жиян. Биз ота-боболарнинг яхши удумларини ҳурмат қиламиз. Бунинг устига, муҳаббатни улуғлайдиган катта-кичик, эски-янги китоблар

бор, ўқигансиз. Биз унча кўп ўқиёлмадигу, лекин турмушда, урушда бунинг нима эканини билдик. Эзгу, ўтли туйғу. Қизлик иффати ана шу эзгуликнинг бир бўлаги эмасми? Виждон, имон ҳаётда ёш қизлар учун шундан бошланмайдими?

— ... Энди... шундай бўлиб қолган бўлса-чи, нима қилиш керак? Бир умрга шарманда қилиш шартми?

— Бу гапингиз қалтис, жиян. Уни ҳар томонга бураса бўлади. Мана, биз яшириб кетсак, бошқа биров кечириб кетса, сизга ўхшаган яна биров «нима бўпти?» деса... Бундан бу ахлоқий иллатнинг ёппасига авж олишини қўллаб-қувватлашга биргина қадам қолади-ку?!

— Энди унинг ота-онасининг аҳволини ҳам кўз олдингизга келтиринг, тоға. Қудаларингиз, бу қишлоқ жойда...

— Шаҳарми, қишлоқми — ахлоқ бир. Ота-она эса, шунчаки сўз эмас. Унинг масъулияти бор. Яъни жавобини ҳам беришга тўғри келади. Севги шундай кучли эҳтирос экан, унинг қасоси ҳам ўзига яраша-да. Биз нима қилайлик?

— Латиф... яхши кўрар экан шекилли, орада сиз айтган ўша эзгу ўт — муҳаббат ҳам қурбон бўлиб кетяпти.

— Яхши кўрса, бориб олиб келади. Беш болали хотинга ишқи тушганлар ҳам бор. Севса, олаверсин. Мен сиз ўйлагандай тақводорлардан эмасман. Гап турмушимизнинг энг чиройли руҳий бойлиги ҳақида — ёшлик иффати, номус, ибо ҳақида кетяпти. Ифбат — севгининг онаси. Ахлоқий, нопоклик жазосиз қолмаслиги керак, мен шуни билман.

— Мен ҳам шуни биламанки, шахсий туйғулар — даҳлсиз, тоға. Ҳозир баъзан буни «интим» дейдилар. Ҳар нарсани оммалаштириб, маҳрам ҳисларга қўпол аралашиб шахсга ҳурматсизлик бўлади. Ўтмишга эмас, келажакка қараш керак. Айниқса хотин-қиз масаласида. Жазо, қасос деган гапларингиздан сарқитнинг ҳиди келади.

— Ҳай... тушунтиролмадим, — деди тоға бўшаган чойнак-пиёлани нари суриб. У ишдан келганида анча тетик эди, энди юзлари салқин, чарчаган кўринди. Ажинларига оқшом сояси тушди. — Аммо менга ҳам сингмади гапларингиз, жиян. Ешимиз ўтиб қолганга ўхшайди. Фақат ўша «интим»ларингиз ачиб кетмаса деб кўрқаман.

Бу пайт этакдаги янги уйдан Муҳсинна чиқиб келди. У бояғи ҳаяжон, безовта ҳолатдан қутилган, юз ифодалари сокин, майин, ўзини босиб олган эди.

— Саломалайкум, тоға, яхши келдингизми?

— Қуллуқ, қизим, қани, чой ичинг.

Қиз раҳмат айтиб, айвон томон юрмоқчи эди, Марат уни тўхтатди.

— Гаплашдингизми?

— Ҳа...— деди Муҳсина ўйланиб туриб.— У жуда бамаъни йигит экан.— Қомати расо қиз шу май оқшомидай сەҳрли, сўлим қарашлари билан тоғани ҳам суқлантирди.— Сухбати ширин. Ун тўртта мамлакат филателистлари билан хатлашиб тураркан. Коллекциясини кўрсатди.

— Марка томоша қилдим денг ҳали? — кесатди Марат.

— Ҳа,— деб Муҳсина соддалик билан давом этди: — у сиз айтгандай... нодон йигит эмас Марат ака. Биласизми, жаҳон океанларида сизнинг исмингиз билан боғлиқ икки-та кема сузиб юрибди экан... Маркаларда ўша кемаларни кўрдим. Қани, топинг-чи, у қанақа кемалар?

Йигит истехзолироқ жилмайиб, деди:

— Инқилобчи Жань Поль Марат номидаги кема...

— Иккинчиси-чи?

— Иккинчиси...

— Билмайсизми? Ана, Марат бўлсангиз ҳам билмайсиз. Жань Поль Маратнинг қотили номига қўйилган кема ҳам, афсуски, бор экан,— деди Муҳсина йигитни «мот» қилганига болаларча қувониб. Унинг дуркун қаддига ер остидан ҳавас билан қараб, «Наҳотки бу қиз ҳам ёшлар ахлоқи ҳақида Марат билан ҳамфикр бўлса?» деб галати-роқ разм солиб турган тоға ҳам энди сал очилиб, жилмайиб қўйди.

— Ҳа энди, қотилни ҳам билиш шарт эмас,— деди Марат. Сўридан тушиб, қизни айвон томон бошлади.— Ҳўш, уни қўйинг-буни қўйинг, Латиф масаласида аямга нима деймиз?

Улар ёнма-ён юриб, бемор ётган уйга кириб кетишди. «Ҳаммаси жойида бўлади, арзимаган гап экан» деб юпатишди. Лекин онанинг кўнгли ҳамма нарсани сезиб, билиб турар, тасаллилар шунчаки кўнгили учун эканини тушуниб ётар эди. Қирди-чиқди, яқин-йироқдан кўнгили сўраб келганлар, хастадан хабар олувчилар кўп, ҳаммаси тасалли учун бир гап айтади, лекин беморнинг аҳволи ўша-ўша. Одам киргандагина заъфарон қовоқларини аста очади, икки гапдан толиқиб қолади, кузги япроқдай узилишга шай бўлиб ётибди. Лекин у ҳаммиша озода, сочлари таралган, рўмоли беғижим, юзи мармардай соф, чойшабу болиш жилдлари сутдай оппоқ, рўмолчасигача дазмоллаб, ёнига қўйилган. Файзинисо келиноғи унинг табиатини билади: она ҳаммиша шундай озода эди, ҳозир ҳам, гўё бир маърака тараддудини кўраётгандай, ўзи ҳам, ётган жойи ҳам саришта бўлишини истайди.

Бемор билан кундузлари кўпинча Муҳсина қолар эди.

Унинг назарида, она бировларни кўп ташвишга солаётганидан ҳижил, «тезроқ омонатини олақолса», деяётгандай беҳаловат. Одамлар узоқлардан келиб кетишяпти. Маня, бугун бешинчи кун, Марат ҳам ҳовлида бетоқат уёқдан-буёққа юриб турибди. Одам узоқ кўришмаса беғоналашади шекилли, кирса гаплашгани гап тополмайди. Шунинг учун онаси ёнида узоқ ўтиролмайди ҳам: ҳадеб касаллик ҳақида гапириш, ҳадеб тасалли қидириш... Яна нима? Яна нима... Чиқиб ҳовлида юради.

Муҳсина уни баъзида беихтиёр кузатиб туради. Ана, юриб, чарчади. Сўрига бориб ўтирди. Чекмас эди, ҳар замонда Латифнинг сигаретидан олиб тутатяпти ҳам. Зерикапти. Соатига қаради...

Муҳсина галати бўлиб кетди: нега соатига қарайди? Нимани кутяпти?

Унинг бетоқатлигини тушунса бўлади, албатта: бирикки кунга деб келган эди. Энди онани бу аҳволда ташлаб кетиб бўлмаса... Шаҳарда муҳим ишлари қолиб кетди. Лоийҳасини конкурсга топширган, комиссия нима қарорга келди? Тақдири ҳал бўладиган кунларда у ипсиз боғланиб буёқда юрибди. Бир ўйлаганда, унинг аҳволини тушунса бўлади.

Лекин... унинг соатга бетоқатлик билан бир қараб қўйиши ҳозир Муҳсинанинг кўнглига бир муз парчасини ташлагандек бўлди. Наҳотки...

Марат яна турди, қўлини орқасига қўйиб, гуллар орасидаги йўлкада тагин уёқ-буёққа юра бошлади.

— Зерикаяпсизми, Маратжон? — деб сўради ошхона томонга лапанглаб ўтаётган Файзинисо келинойи.

— А? Йўғ-е... — деди Марат, бир тўхтади-ю, қаердалигини аниқламоқчи бўлгандай атрофга аланглаб, яна юра бошлади. Муҳсина зўр бериб хаёлидан қуваётган фикр яна муздек бўлиб дилига қоқилди: кутяпти, тезроқ бир ёқли бўлишини...

Муҳсина пешанасини совуқ деворга тираб, юрагининг хунук «гуп-гупи»га қулоқ солиб турди. Беихтиёр югуриб бемор ёнига кирди. Она оқ чойшаб, оқ ёстиқларга кўмилгандай, кўзини юмганча, юпқагина бўлиб ётар, унинг зайф юраги ором олар эди. Муҳсина эса хонадондаги жимликни бутун вужуди билан сезиб, яна ўз юрагининг «гуп-гупи»ни эшитди-ю, бир нимадан қўрққандай югуриб чиқиб, Маратнинг ёнига борди. Марат қайрилиб унга қаради. Қиз ўзича унинг бир хабар кутаётганини кўзидан тахминлади-ми, яна даҳшатга келди.

— Нима гап, Муҳсина?

Унинг овози илгаригидек таниш, қадрдон эди. Аллақандай совуқликни кутган Муҳсина ўзига келди, кўнгли ҳар галгидай меҳр ҳисси билан илиди.

Марат ҳақида ёмон ўйлаганига ўзи ҳам хижолат. Онасининг тузалиб кетишини кутади-да. Кутмай қаёққа боради? Қолаверса, шундай бекорчиликда вақт ўтказишнинг ўзи ҳам бир нимани кутишга ўхшайди. Маратга ҳам осон эмас. Бу азобларнинг охири борми, деб ҳар ким ҳам ўйлайди ахир. Лекин... шундай бўлса ҳам, «бир нимани кутиш...» Ҳозирги вазиятда мана шунинг ўзи... Нима қилиш керак бўлмаса?

— Ҳеч гап йўқ, ухляптилар...— деди Муҳсина. Лекин ўзининг товушида қандайдир бегона бир оҳангни бари бир пайқайди-ю, яна таъкидлаб қўйди:— Яхши, чамамда, анча яхшилар.

Бу ясама роқ чиқди. Умуман қиз сездик, уларнинг муомалаларида биринчи марта аллақандай сунъийлик қалқиб қўйди: ўйлаганларини бир-бирларига тўла айтмаяптилар. Маратнинг бугун айниқса руҳи сўник. Нега? Онанинг бу аҳволигами, ёки ўз режаларининг бузилганигами? Муҳсина Марат ҳақида бу хилдаги қутсиз саволни ҳеч қачон кўнглига келтирган эмас эди.

Эртасига улар беморнинг олдида узоқ ўтирдилар. Уларга қараб, онанинг нурсиз кўзлари бир оз жонланар, боласининг бахтини кўриб тўймас эди.

— Шу ярашган қадди қоматларингни даданг раҳматлик кўролмадилар...— деди товуши товланиб.—...Бугун ғира-шира саҳар палласи тушимгами, ўнгимгами келиб, кўриниш бердилар, чорляптилар, чамамда...

— Ая!..— деди Марат бир қалқиниб, норози оҳангда.— Қўйинг қаёқдаги гапларни...

— Хўп, болам. Лекигин, бари бир ўлимни алдаб бўлмас экан,— деди она чўзинчоқ юзини Муҳсина томон бўриб. Очиқлик билан, соддагина гап бошлади.— Бу ерларга янги кўчиб келган пайтларимиз қазо қилганлар. Баданларида иккита темир парчаси билан қайтган эдилар урушдан. Қамишзорни қуритамиз деб, кузни кунни созликда сув кечиби...— ўша кунларнинг оғир хотираси бутун вужудини совутиб, она анчагача гапини давом эттиролмади.—...Уч кун ётдилар холос. Атрофда уч-тўрт қапаю ертўла қамишу шўр шамолдан бўлак нарса йўқ... Бу ерларга ҳали меҳнатимиз сингмаган, теримиз томмаган. Қабристон тугул, биронта дўмпайган тўр ҳам йўқ. Бегона жойда қолдиргимиз келмади... Туғилган қишлоғимизга олиб кетдик. Уша ерда ётибдилар...

— Ая... бошқа гаплардан гаплашайлик,— деди яна Марат, у бошқа мавзуга ўтишни чин кўнгилдан хоҳлар, лекин ўзи тузукроқ мавзу ҳам, гап ҳам тополмас эди.— Мана, тузалиб кетганингиздан кейин, биз...

— Муҳсина қизимнинг кўнглини оғритма, болам, ҳеч қачон, нима бўлсанглар ҳам. Мана, мен нима учун дадангга эслаялман? У киши кўнглимга чироғ ёқиб кетганлар. Бошлаган ишлари чала қолмади, бу жойларни обод қилдик. У кишига шуни айтиб, димоғларини чоғ қилишим керак. Мени дадангнинг ёнларига...

— Ая...— деб Марат ўрнидан туриб кетди.

Бемор ҳақиқатан ҳам «икки дунё» оралиғидаги ўз оламидан чиқолмай қолган, унинг гаплари ростга ҳам, иситма пайтидаги бежо гапларга ҳам ўхшар эди. Муҳсина ҳам ўрнидан туриб, унинг ёстиқларини тузатиб, кўрпа қатидан тушиб ётган сўлғин, лекин хушбўй райҳон шохчаларини жой-жойига қистирган бўлди.

— Аяжон, бунақа гапни қўйинг дедим-ку,— Марат яна ўтириб, ёлворган товуш билан онасини ёш боладай юпата бошлади,— тезроқ тузалинг, сизни шаҳарга олиб кетамиз, тўйимизнинг тўрида ўтирасиз...

Муҳсина сесканиб кетди. Бундай пайтда тасалли берилади, тасаллиллар кўпинча ёлғонга ҳам ўхшайди-ю, лекин бу гал онанинг васиятнамо сўзини бўлиб айтилган бу гап жуда ҳам ясама, совуқ туюлди унга. Ўз тўйи ҳақидаги гап бундай ёқимсиз эшитилишини ким хаёлига келтиради дейсиз.

Лекин бу оғир ҳолатни ҳам яна онанинг ўзи юмшатди.

— Тўй дегандан, қизим, шу сандиқни очинг-а,— она тахмон ёнидаги эски сандиқни кўрсатди.— Энг тагида, бурчакда бир қутича бор...

Муҳсина сандиқ устидаги самовар билан патнисни четга олиб, қопқоғини очди.

— Энг тагида, болам.

Муҳсина ялпиз, атир совун ҳиди келиб турган қат-қат оқ сурп, сочиқ, қора бахмал, яна аллақандай газмол, бурунги камзул, тангали қалпоқлар тагидан кичкина сирланган тунука қутини топиб, сандиқни ёпди-да, икки қўллаб онанинг ёнидаги курсига қўйди. Она ётган жойида заиф қўллари билан қутини очиб, рўмолчага тугилган қадимий тақинчоқни олди, уни икки қўллаб тутиб, узоқ томоша қилди. Кумуш зебигардон нафис ишланган, лекин оғир, зангламайдиган ўйма гуллари қорайиб кўринар эди.

— Қайнонам раҳматлик, жойлари жаннатда бўлсин, никоҳ куним кўксимга осиб қўйган эдилар. Келин бўлиб

тушганларида қайноналари совға қилган экан. Жуда кўҳна мол. Бир умр асрадим, ҳеч қаерда бешқа мунақасини кўрмадим.

— Чиройли! — деди Муҳсина ҳам беихтиёр. — Келинчаклик пайтингизда сизга жуда ярашган бўлса керак!

— Жуда. Ҳаммаининг ҳаваси келар эди.

— Бахтли экансиз, — деди Муҳсина.

— Бахтли эдим.

Улар зебигардоннинг қорайиб йилтиллаган қадимий кумуш нақшларини қайта-қайта томоша қилдилар. Мавзунинг ўзгарганидан мамнун бўлиб турган Марат ҳам уларга қўшилиб, нозик нуқра занжирларини ушлаб-ушлаб кўрди.

— Қани, берироқ кел-чи, қизим... — она узоқ ёшлигининг қадрон ёдгорлигини икки қўллаб ёйиб кўтарди, — эгил, — деди. Муҳсина энгашганида, зебигардонни бўйнидан ошириб кўксига тақиб қўйди. Қадимий оғир тақинчоқ Муҳсинанинг баланд кўксига, ихчам, таранг сийнасига худди ёпишиб тушди, зебо қоматиға шундай ярашдики, она киприкларидаги қувонч ёшларини артмай, кўзини юмганча узоқ ётди. Тиниқ ёш кўз атрофларидаги тарам-тарам ажинлари оралаб ёйилди. Онанинг кўз ўнгига ҳозир ҳаётининг қайси бахтиёр онлари келди экан!

Ёшлар ҳам бир-бирларига қараб туришар, юзларида шу зумнинг аралаш-қуралаш туйғулари жилваланар, вазиятни унутаёзган эдилар.

— Сенга мendan ёдгорлик бўлсин, қизим, — деди она ҳамон кўзини очмай, — оиламизнинг қутлуғ мероси.

— Вой ўлай, менгами?! — деб шивирлади Муҳсина ишонмай, икки қўлини кумуш безак устидан кўксига босди.

— Бахтли бўл, болам, умрингдан барака топ.

Муҳсина негадир дилдан қувона олмади. Раҳмат айтиб, онани қучиб, юзларидан ўпди-ю, худди видолашаётгандаги совуқликни сезиб, қўрқиб кетди. Марат ҳам негадир бетоқат, бу ердан тезроқ чиқиб кетгиси келаётгандай, Муҳсинага қарар эди. Қиз тақинчоқни қутичага жойлади-ю, қаёққа қўйишини билмай, кўксига босганча турарди. Марат уни етаклади.

— Толиқтириб қўйдик, дам олсинлар, — деди паст овозда.

Она кўзини юмиб ётганча қолди. У уйғоқмиди, уйқудами, билиш қийин...

Кечқурун одатдагича сўрида чой ичдилар, айвон устунига осиглиқ тўрқовоқда бедана охирги марта сустигина сайради-да, тинди. Сўридагилар ҳар хил гаплардан узоқ гаплашиб ўтириб, зебигардонни ҳам қўлма-қўл узатиб томоша қилдилар. Охири эснашиб, эркагу аёллар жой-жойларига тарқалишди, бугун ҳеч қанақа воқеа, бахс, кескин гап бўлгани йўқ, тинч оқшом тубсиз қоронғи тунга улашиб кетди.

Фақат тоға ётмади. У зебигардонни этагида ёйиб ушлаганча сўрида ёлғиз узоқ ўтириб қолди. Ҳамма уйқуга кетганидан кейин оёқ учида юриб, аячасининг эшигига борди. Бирпас қулоқ солиб туриб, яна орқасига қайтди, Файзинисони уйғотмоқчи бўлди шекилли-ю, тагин тўхтаб, айвон устуни ёнида ўтириб қолди. Ҳорғин қиёфасида кекса солдатга хос бўлмаган саросима бирпасдан кейин бесабр изтиробга, сўнгра аллақандай сўлғинликка айланди. Узоқ кўнгилисиз хотиралар босиб келгандай, салқи юзида қуюқ соялар ўйнади. Эшик тепасидаги фонарнинг кичкина лампаси зириллаб ёнар, зина тагида чирилдоқ чириллар эди. Тоға туннинг жимлигига чидолмагандай ўрнидан турди-да, яна аячасининг эшигига борди. Очиб, остонадан ичкарига ҳатлади, орқасидан ой шуъласидай енгил оқ эшик секин ғирчиллаб ёпилди...

Саҳарда ҳамма бирваракай уйғонгандек, бирпасда ҳовли қўни-қўшнига тўлиб кетди. Одам кўпу, ичкаридаги хотин-халажнинг йиғи-сигисидан бўлак овоз йўқ, ҳеч ким «жони узилди», «қазо қилди» ёки «ўлди» деган гапни оғзига олмади. Тоға, Латиф бошлиқ қўшни йигит-яланг ҳамда қариялар бел боглаб тараддудга тушган, ҳар ким маросимнинг савоб юмушларига қўл ургиси келар, фақат Марат гангиб, нима қилишини билмай, бир чеккада туриб қолган эди. У чиндан ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Марҳумнинг энг яқин кишиси, бирдан-бир жигари ҳамма ташвишни ўз қўлига ололмаганига одамлар ажаблангани йўқ, она ахир, онаизордан жудо бўлиш ҳар қандай йигитни ҳам эсанкиратади.

Марат кечагина ўзи узоқ гаплашиб ўтирган хонага кўпчилик қатори шундоқ бош суқиб, онасининг оқ ёстиққа чўккан кичик гавдасига, сап-сариқ юзига бир қаради-ю, кўзини олди, орқага чекинди. Шу-шу, қайтиб кира олмади. Мухсина хотин-халаж орасидан чиқиб, унинг елкасига тўн ёпди, кўпроқ унинг яқинида бўлишга ҳаракат қилди. Чунки қараса, ҳамма нима биландир банд, у эса ёлғиз, нимага қўл уришини билмайди. Агар онасининг олдига кирадиган бўлса, Мухсина у билан бирга бўлиб, далда бериб гурмоқчи эди, лекин Марат кирмади, киролмади. Одам-

лар марҳума билан видолашаётганда бир-икки марта эшик томон қадам ташлади-ю, ичкарига кирмай яна қайтди. У худди савқотгандай, юзи кўкариброқ турар, Муҳсинага го-ҳо бу ердан қаёққадир отилиб чиқиб кетгиси келаётгандай туюлар эди.

Тушга яқин тоға келиб унинг белини қийиқ билан таниб қўйди, кейин дарвоза томон бошлаб чиқиб, «шу ерда бир оз туриб, келган-кетганни кутинг, таъзиясини қабул қилинг», деди. Марат тоғасининг айтганини қилди, шу ерда бир-икки соат турди.

Ташвишлар ва одамлар сал товшалгандан кейин ҳовли ичкарисидаги гулзор ёқасига қўйилган кичик чорпоёда бир-иккита қариялар марҳуманинг эзгу одатларидан, дунёнинг ишларидан гаплашиб ўтиришди. Бири маҳалланинг энг кесма ветерани, бири пенсиядаги муаллим, кейинроқ тоға ҳам келиб қўшилди. Кимдир «ҳозирги ёшлар»дан гап очганда Муҳсина суҳбатга беихтиёр қулоқ тутиб қолди.

— Улим кутилган бўлса ҳам, ҳамини кутилмагандай... — деди оқсоқол, — унинг қаршисида ҳамма ҳам ўзини тутабилавермайди...

— Булар нима, булар бамисоли вокзалга чиққан кузатувчилар-да... Кузатгани келган. Раҳми келади, йиғлайди, ҳар ким эплаганича.

— Нима қилса, нима деса ҳам, ўлим қаршисида беўшов кўринавераркан. Улар учун ҳозир энг муҳими — мусибатдан тезроқ холи бўлиш, бари тезроқ ўтиб кетақолса... Бунинг хунук ҳиссиёт эканини ўзи ҳам билади. Нима қилсин, инсон шу экан-да, тирик тирикчилигини ўйлайди.

— Улимга атайлаб шайланмайди-да одам. Худди боқий қоладигандек юраверасан...

— Мен сизга айтсам, домла, — деб аралашди тоға, — бу — ҳозиргиларда бир касал... Биладики, у дунёда ҳеч вақо йўқ, буни ўйлашнинг ўзи даҳшат, албатта. Қўрқади. Улимни кўришдан ҳам, ўйлашдан ҳам қочади.

Шунинг учун ўлимнинг ларзаси ҳам суст, аҳамияти ҳам...

— Аҳамияти?

— ...аҳамияти десам ҳам хато бўлмайди. Мана, урушда одам ўқдан, ярадан ўларди. Бордию, шунчаки ўлса... Бир воқеа ҳали-ҳали ёдимда. Хитово деган қишлоқни эгалладигу, эрталаб командиримиз билан ҳовлиларни айланиб юрсак, бир қоронғи даҳлизда кексароқ киши ўлиб ётибди. «Ким ўлдирди?» деб сўрадик қўшниларидан. «Ўзи ўлиб қолди», дейишди. Ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб, тикилиб қолибмиз. «Қаранг-а!» деди командиримиз анчадан

кейин, гўё ўз ажали билан ўлган одамга ҳавас қилгандай.

У даврларда шунақа эди. Ҳозир...

Ҳозир одам ўқдан эмас, ярадан эмас, ўша урушнинг бутун оқибатларидан, ҳаётдан, унинг шафқатсизликларидан ўлади. Бу — урушда ҳалок бўлишдан кам эмас-ку. Нега унинг ларзаси сусаяди, нега ундан юз ўгириб, тезроқ четлашишга ҳаракат қиламиз?..

Дарвозахонада жонланиш сезилди. Ҳовлида дасталари сийқаланиб кетган эски тобут пайдо бўлди. Юраги дукуллаб, негадир ваҳимага тушган Муҳсина одамлар орасидан ўтмаслик учун, қозиқчаларга боғлаб кўтарилган помидор кўчатларини оралаб, Маратни қидириб кетди.

Марат ҳамон дарвоза ёнида кирган-чиққанга қўл қовуштириб турарди. Муҳсина уни имлаб четроққа чақирди.

— Нега айтмадингиз, эсингиздан чиқдимми? — деди нимранг юзига тикилиб. Марат тушунмади. — Аянгизнинг айтганлари-чи... Дадангизнинг ёнларига қўйишни...

Марат бармоқлари билан пешанасини сиқди:

— Ҳа энди, айтдилар қўйдилар-да... Мураккаблаштирманг.

— Ахир, она васияти...

Марат ёнверига қараб, қизни яна четроққа ундади. У жунжуккандай, ранги кўкишроқ, кўзлари қизарган, бугун соқолини ҳам қирмаган, тароқсиз сочи чопон ёқасига тушиб турар эди.

— Қанақа васият? Қанақа васият?! Ўзингиз ўйлаб кўрсангиз-чи, ҳозир Мирзачўлга энди қапа тикилган пайтлар эмас ахир. Одамлар кулмайдимми?

— Айтганларини қилсангиз, руҳлари безовта бўлмасди дейман-да... — қиз унга раҳми келиб, товушини пасайтди, бош эгди.

— Одам ўлди-кетди. Ё чиндан ҳам руҳга ишонасизми?

— Ўзингизнинг кўнглингиз тинч бўларди...

— Қанақасига тинч бўлади: ўликни шундан шуёққа олиб бориш яна уч кунлик ташвиш-ку, биласизми шуни? Ҳали шундоқ ҳам...

Муҳсина ўзи ҳам совқотгандай дийдираб кетди. У бундай маросимда биринчи марта бевосита қатнашяпти. Кўзига ёш келди. «Улик...» Кечагина «ая» эди. «Ая» — қандай яхши, илиқ сўз. Марҳуманинг «қизим менга жуда ёқиб қолди» деб сўлгин жилмайиши кўз ўнгига келди. Улим бу қадар шафқатсиз! Наҳотки одамлар унинг қаҳрини жиндак бўлса ҳам юмшатомайдилар?

Мана, қабристонга бориш олдидан кўпгина ёшлар ас-

та-секин ҳар томонга тарқаб кетишди. Марҳумани сўнгги йўлга асосан қарияларгина кузатиб бордилар, баъзилари одобга кўра кўзларини артиб қўярдилар, ёшлар эса шуни ҳам ўзларига эп кўришмади. Орада энг ёши Марат, лекин у бу нарсалар ҳақида ўйлаётимикин ҳозир?

Ҳамманинг хаёли бир жойдан чиқиши қийин, ҳатто икки киши ҳам бир хил ўйлаши шарт эмас, албатта. Айниқса, бундай мусибатли дамларда фикрларнинг учини тутиш, бир нуқтага жамлаш осон эмас, хаёллар аллақачонларга улоқиб кетади. Қовоқлари қизарган Марат хассакашлар орасида бош эгиб тураркан, негадир қабристоннинг совхоз шаҳарчасига жуда яқин эканлиги ҳақида ўйларди. Кейин хаёли ўз лойиҳаларига кетиб қолди: янги шаҳар лойиҳаларида қабристонни қаёққа мўлжаллаш маъқул? Узоқроққа, шаҳардан йироққа, албатта. Токи одамлар фақат ҳаётни ўйласинлар. Маратнинг рақиби, шубҳасиз, бунга қарши чиқади: ўлим ҳам тирикларга хизмат қилиши керак, дейди у, қабр шаҳар ичида гулларга кўмилиб ётиши, умр қисқа — дам ганимат эканлигини эслатиб туриши керак, деб даъво қилади...

Ҳаёлдаги бу бахс Маратга атрофдаги мудҳиш жимликдан, бундай вақтда юракка чиркин ҳашаротдек ўрмалаб кирадиган тупроқ шитиридан, гоҳи нарироқда бирдан кўтарилган аччиқ йиғи товушидан холироқ бўлишга ёрдам берарди. У кўзини ерга тикиб турди, ҳеч нарса қилолмади, боя тобутни кўтаришда энди қаторга кирганида Латиф келиб жойини эгаллаган эди, ҳозир белкурак ушлаганида яна Латиф чаққонлик билан келиб қўлидан олди. Латиф ҳар жойда ҳозир, тажрибали қарияларнинг қўлтиғига келиб, ҳамма қора ишни ўзи қилди.

Марат она қабрига бир сиқим тупроқ ташлагач, қўлини барига артиб четга чиққанча қабр томонга бошқа қайрилиб қарай олмади. Негадир, Муҳсинанинг дарвоза олдидаги гапи, кейинги кўз қараш ибодига келди. «Кўнглингиз тинч бўларди...» Қандай тинч бўлади? Улимга бирон нима билан бошқа маъно бериб бўлар эканми? Улим — ўлим-да. Уни руҳу удум, эски урфу ривоятларга чулғамасдан, одатдаги бор нарса деб қарайвериш керак.

Аза кунлари улар бирга бўлолмадилар. Бу ноқулай ҳам бўлар эди. Лекин гап бундагина эмас. Муҳсина бу кунлари Маратга кўрингиси келмади, у ўзининг ҳолатини биларди. Хотин-ҳалаж орасида ивирсир, қўлидан келганча дастёрлик қилган бўлар, лекин бир нимасини йўқотгандек паришонҳол эди. Бир-иккита коса, пиёла қўлидан тушиб синди ҳам. «Худди ўз онасидан жудо бўлгандай, шўрлик кўнгилчан қиз экан», дейишар эди хотинлар.

Онанинг «уч»ини ўтказгандан кейин йўлга отланишди. Марат фақат шу кунни кутгандай, эрталабдан ошиқиб нарсаларини йиғиштира бошлади. Сумкалари битта, Марат кўтариб келган, Марат кўтариб кетади. Муҳсина ёдгорлик совғани — қадимий кумуш зебигардон солинган тупука қутини кўксига босиб олиб келди. Марат қўлига олиб, бир қизга қаради-да, сумкага жойлади.

— Муҳсина... — деди аста, ерга қараб. У кечадан бери қизнинг сўлғинроқ юришини кузатиб, унинг олдида ўзини нима учундир айбдордай, нима учундир узр сўраши керакдай сезар эди. — Сизни олиб келмасам бўлар экан... Уриниб қолдингиз. Бундай бўлишини билганимда...

— Ундай деманг... Шундай кунда мусибатингизга шерик бўлганим — сизга ҳам, менга ҳам керак эди, Марат ака.

Шу билан улар автобусда ҳам йўл бўйи бир-бирларига деярли гап қотмадилар. Совхоздагилар билан қандай хайрлашганлари ҳам ёдларида қолмади.

Фақат, бир соатча юргандан кейин, Муҳсина бехосдан сўради:

— Дадангизнинг қабрларида бўлганмисиз?

Марат унга бир қараб қўйди-ю, кейин деразадан кўзини олмай, ҳозиққа ўрнатилган бетон ариқлар соясида қовжираб улгурмаган лолақизғалдоқларни томоша қилгандай, анчагача жим ўтирди. Қизнинг сумка устидаги қўлига кафтини қўйиб:

— Эски гапларни қанча тезроқ унутсанг, келгусидагиларни ўйлаш учун шунча кўпроқ имкон туғилади... — деди жавобни мужмалроқ қилиб.

— Дадангиз ярадан ўлганлар. У киши шу билан балки мени ҳам кутқазгандирлар. Мени яхши кўрасиз-ку...

— Чуқур кетдингиз. Бундай ўйлайвериш... Бундай яшаш... Ўзи шундоқ ҳам ҳаёт осон эмас.

Йўлдаги гап бор-йўғи шу бўлди. Нима ҳам дейишсин, мусибат ёш, нафис туйғуларни ҳам карахт қилиб қўяр экан. Гапнинг қовушмаганлигини иккаласи ҳам мана шунга йўйишди.

Шаҳарга куннинг тиғида етиб келдилар. Тиқилинч кўчаларнинг иссиқ, ғуборли ҳавоси, чорраҳалардаги сурон, мотор, ҳуштак овозлари, тошқин шаҳар ҳаёти Маратни сал илгариги ҳолатга қайтаргандай бўлди-ю, Муҳсина ҳамон ўзига келолмас, ҳорғин кўринар, камгап эди. Кўришганда ҳам, хайрлашганда ҳам одамлар кўзини шамралат қилиб тезгина ўпишиб оладиган ёшлар бу гал ва-

зиятга мувофиқ босиқ ажралишди: «Дамингизни олинг», «Хабарлашармиз», «Телефон қилинг...»

Икки кундан кейин Муҳсина у-бу нарсаларни баҳона қилиб Маратнинг уйига келди, у ҳали ҳам ўша-ўша, сира дам олмагандай, ориқлаб, кўзлари янада каттароқ бўлиб қолган эди. Маратнинг бўсасига ҳам илгаригидай эҳтирос билан жавоб бермади.

— Сина... нима бўлди? — деб сўради Марат.

— Ҳеч нима... — дея ҳазинроқ жилмайди қиз.

— Яхшилаб дам олишингиз керак эди, — деди Марат, кўнгли бир оз жойига тушиб. — Нима ўқияпсиз? — у Муҳсинанинг қўлтиқлаб келган китобини олиб кўрди: Чингиз Айтматов, «Асрларга татигулик кун», — Яхши китобми?

Муҳсина ҳали ўқимаган эди, елкасини қисди.

— Ўқиганингизда менга ҳам ҳикоя қилиб берарсиз. Ҳозир вақт шундай зиққи, гирдобга тушиб қолгандайман. Кўргазма комиссияси ишини яқунлаяпти, ҳамма шу атрофда гирдикапалак, сизга айтиб қўяқолай: яхши прогнозлар бор!

Муҳсина сафар сумкасидаги ўз нарсаларини ажратаркан, бирдан тўхтаб, ниманидир қидириб қолди. Унинг бу ҳолати Маратнинг қувноқ товушини бўлди.

— Нима?

— Аянгизнинг совғалари...

— Зебигардонми?! — деб қўл силтаб кулди Марат. — Институтда оғзимдан гуллаб қўйган эканман, драм тўғрақдаги ҳаваскорлар кўярда қўймай келиб олиб кетишди. Тарихий-маиший мавзулардаги спектакллар учун бебаҳо реквизит эмиш!

— ... Марат ака, ахир... — Муҳсина унга ғалати тикилиб қолди, уни энди кўраётгандай, юз-кўзида ҳайрат.

— Нима қилай ахир, ҳаваскорлар деган билан, бири кандидат, бири доктарант, келиб туриб олишди... — У Муҳсинанинг оқаринқираган юзига қараб гапдан тўхтади. Енига борди. Қучди. — Муҳсина, наҳотки шунга хафа бўлсангиз, сиз уни тақиб юрармидингиз ахир, бурунги замоннинг кампирларидай... — у хохолаб кулиб ҳам кўрди, кулгиси сунъий чиқди, Муҳсина ҳам ўша-ўша — хастадай рангпар, эшик томон қадам қўйяпти, — Муҳсина! Сизга тақинчоқ керак бўлса, мен тилласидан олиб берай, ажойибидан...

Нарсаларини пала-партиш қўлтиқлаган Муҳсина останада паришонҳол «хўп, хайр» деди-да, чиқди. Марат орқасидан шошиб чиққанида лифт эшиги ёпилган эди. Иккинчи лифтнинг тугмасяни босди, аксига олиб у ҳам кела-

вермади. Зинапоядан югуриб, бешинчи қаватдан пастга тушди-ю, тротуар тўла одамлар оқимида қаёққа юришни билмай туртиниб, бирпас гангиб тургач, орқасига қайтди.

Ажаб, Муҳсинага нима бўлди? У билан гаплашиш тобора қийинлашиб кетяпти. Ҳаётни мумкин қадар содда-лаштиришга, оёққа илашган ўтмишдан, урфу удумлардан, шартли боғланишлардан холи бўлиб, енгил тортиб, фақат келажакка интилиб яшашга аҳд қилган Марат гўё қумлоқ йўлга тушиб қолгандай, қадами унмаяпти. Муҳаббатга мана шундай изтироблар муқаррар йўлдошмикин? Наҳотки бу ҳам бир юк бўлса? Соф ўзи йўқми?

Бундай ўйлар Маратни бир-икки кун қийнади-ю, кейин институтда, кўргазма комиссияси атрофидаги машмашалар, талашув-тортишув — тарафкашлик, кўмма оқимлар билан бўлиб, барини унутиб юборди. Бир неча республикада шаҳарлараро кўчиб юришни мўлжалланган бу кўргазманинг ҳар бир автор учун аҳамияти жуда катта эди. Унга лойиҳалар танлашда комиссия биринчи галда ижодий ўзига хосликни, оригиналликни мезон қилиб олди. Охири маълум бўлдики, танлаб олинган ўн тўққиз лойиҳа ичида Маратнинг «микрорайон»и ҳам бор экан.

Буни эшитгандан кейин Маратнинг кўнглидан ҳамма хираликлар тумандай кўтарилиб, энг ширин орзулари, Муҳсина ва соф муҳаббатнинг ўзи қолди, холос. Ҳамкасбарининг қутловларига жавоб ҳам бермай кабинетига, телефонга югурди.

— Сина! Салом! Табриклашингиз мумкин! А? Ҳаммаси ўзим айтгандай бўлди! Ҳаммаси жойида!.. Раҳмат... нега овозингиз бундай? Нега сустсиз деяпман? Менга қаранг, хиёбонга чиқинг, мен зумда етиб бораман, ҳа, ҳозир!

У стол тортмаларини наридан-бери бекитиб, енгил плашини олди-ю, югурди.

Ҳаво булут, дим эди. Ёғадиганга ўхшайди. Майли, ёғса ҳавонинг губорини олади, дарахтлар ҳам барглари йилтиллаб, яшнаб кетади, Муҳсина яхши кўрадиган терак ҳиди анқийди. Марат ҳозир ёмғирдан кейинги мусаффо, хушбўй хиёбонни кўз ўнгида кўргандай бўлди.

Бироқ ёз бошидаёқ анча тўзон йиғиб улгурган теракзор хиёбонда ҳаво димиққан, йўлкаларни соя-салқин ўрнига булутли кун ғира-шираси босиб турар эди. Улар одатда учрашадиган сал майишиқ кўк скамейка бўш, нишонаси шундоққина рўпарада бўлса ҳам, Муҳсинадан ҳали дарак йўқ эди. Марат узоққа кетмай, шу атрофда уёқ-буёққа айланиб турди. У ҳали ажойиб хушхабарнинг таъсирида эди. Ижодий ҳаётида бу — ҳозирча энг катта воқеа. Унинг худди шу вақтга, Муҳсина билан ораларида гап қочган

кунларга тўғри келиши айти мудао бўлди. Энди ҳаммаси жойига тушади. Муҳсина унинг қувончини юз баробар ошириб юборади. Маратнинг бутун ҳаракати, уйқусиз тунлари ҳам, комиссия ишлаётган кунлардаги бесабр ҳаяжонлари ҳам — бари Муҳсинанинг бир қувонишини кўришга қаратилган эди. Мана энди ўша кун келди!

Муҳсина чизмакаш қизларнинг кўк батист комбенизо-нида шошмасдан чиқиб келди. У одатдагидек зебо, билагида эркакча оғир соат, нимдошроқ енгил коржома белларини сиқиб турар, ўзига жуда ярашган эди, упа-элик кўрмаган юзи бир оз оқишдан келган, катта кўзларида сокин табассум.

— Габриклайман, Марат ака,— деди қўл бериб, босиқ-қина.— Энди ниятингизга етасиз...

— Йўқ, биласизми қачон ниятимга етаман? — деди Марат қизнинг қўлтиғидан олиб сайр йўлкасига бошларкан. У Муҳсинанинг ўзи кутганчалик қувонмаганини сезарди, лекин буни ўтган сафарги кўнгилсиз гапларнинг таъсири деб ўйлади.

— Қачон?

— Биласиз-ку, бу — сизга боғлиқ, Муҳсина.

Қиз индамади. У очилмаяпти. Бундай қолдириб бўлмайди. Уни энг муҳим, энг қувончли, бошқа гапларни сиқиб чиқарадиган асосий масала билан банд қилиш керак.

— Мен катта қувончлар, орзулар билан келган эдим, ёзилиб гаплашмаяпсиз, Муҳсина...

— Йўқ, нега, гапиринг.

— Албатта, баъзилар айб қилиши мумкин, «азадан кейиноқ...», «у — бу» деб... — секин, одатдаги ёқимтой овози билан сўзлай бошлади Марат. — Лекин биз у эски гаплардан устунроқ тура оламиз. Қувончимизга қувонч қўшилсин, Муҳсина. Бахт-толеимиз ўз қўлимизда. Анави... синов ойна ўтиши билан... бир кичкина, замонавий ўтириш қилиб... деган таклиф бор. Нима дейсиз?

Муҳсинанинг нафаси ичига тушиб кетди. У ердан кўзини олмай, туфлисининг учига қараб қадам босар, билагини ушлаган қўлидан йигитнинг ҳаяжонини сезиб, ўзининг иккилана бошлаганини пайқайди. Пайқайди-ю, гўё яна жим юраверса кейин кечикиб қоладигандай, юрак ютиб, айтадиганини айтди:

— Биласизми, Марат ака... Мен... мен аризани қайтиб олдим. Кечирасиз... бу билан дўстлигимизга путур етмас деб ўйлайман.

Марат ҳанг-манг бўлганидан тўхтаб қолди. Рўпарасида ерга қараганча қиз ҳам тўхтади. Ҳамма нарса аниқ эди. Ҳазил ҳам йўқ, англашилмовчилик ҳам. Йигит юраги-

нинг қайсидир бир бурчагида шунга ўхшаш хунук гап эшитиш хавфи яшаганини энди англаб, энди тан олди.

— Муҳсина... нималар депсиз?! Ахир илгариги гапларингиз... Ахир мен сизни яхши кўраман, Муҳсина! — у асабийлик билан қизнинг икки билагидан беихтиёр қаттиқ ушлади. Муҳсина унинг юзига бир кўз солиб, оқаринқираб кетганини кўрди-ю, юшмади:

— Яхши кўриш... Марат ака, бу ҳам жуда эски гап-ку. Эскилик ахир. Келажак эмас, ҳар қалай, сизнинг... келажагингиз эмас. Мен буни пайқадим.

Марат шафқатсиз кинояни англади.

— Келажак, келажак, деб киноя қиласиз... Бу айб эмас-ку, ахир. Дарахт ҳам офтобга интилади, одам эса — келажакка.

— Дарахтларнинг илдизлари она заминда. Бўлмаса интилолмасди.

Марат дарров жавоб тополмади, ожизлигини сезиб, асабийлашди. Муҳсина билан бўлган аввалги баҳсларини ҳам эслади-ю, ўзини тутолмай, ачитиб гапиргиси келди:

— Мен тақводорлигингизни юзингизга солгим йўқ эди. Тегадиган йигитингизга менга берган ўпичларингиз ҳақида гапириб беришни унутманг! — деб шартта тескари қаради.

Муҳсина хафа бўлганини билдирмаслик учун ҳазинроқ жилмайиб қўйди.

— Ана, гапингиз ҳам, товушингиз ҳам дарров бошқача бўлиб кетди.

— Ахир уч ҳафта ўтмай шунча ўзгардимми, ёмон бўлиб қолдимми?!

— Йўқ.

— Бўлмаса, ким ўзгарди?

Улар келган йўлларига қайтдилар. Энди қўлтиқлашиб эмас, қўл ушлашиб ҳам эмас, шунчаки ёнма-ён.

— Сиз... ўша-ўшасиз, Марат ака, — деб анчадан кейин ўйчан сўз бошлади Муҳсина. — Билмадим, нима ўзгарди... Биласизми, мен кўп ўйладим, ҳаётимизнинг қандайдир ахлоқий сарчашмалари, ота-боболарнинг руҳий удумлари бор. Уларни оёқ ости қилган одам самимий бўлолмайди. Уша кун сиз кўрган китобда бир жазо усули тасвирланди. Уша жазодан кейин одам хотирасини тамом йўқотиб, эл-юртини ҳам, ерини ҳам, насл-насабини, ҳатто онасини ҳам унутар, танимай қолар экан. Манқурт дер эканлар шундайларни... Манқурт бўлгим келмайди...

Марат моҳиятига унча тушунмаган бу гаплар унинг бошига гўё тўқмоқдай бўлиб тушганини сизди. Гангиди. Ҳар қандай гап хаёлига келган эди-ю, бунчалигини кутмаган эди. Бояги қувончлари ҳам қаёққадир буткул учиб кетди.

Муҳсинанинг жўнаб қолганини у узоқдаги «тўқ-тўқ» пош-на товушидан пайқади. Қиз катта ишни охирига етказгандай, ҳар замонда ишчанлик билан соатига қараб қўяр эди. Нозиккина, жондан азиз шу кичик вужудда бу қадар шафқатсизлик...

Марат, тепасидан нимадир зил босиб тургандай, жойидан жилолмасди.

Она қазо қилди.

Муҳсина кетди.

Ижодий қувончлардан асар ҳам қолмади...

Кетма-кет бу зарбалар қаёқдан келяпти — Маратнинг карахт ақли етмасди. Боши қизиб кетди. Хиёбон дим, ҳаво ғуборли, нафас оғир. Емғир ёғолмаяпти. Ҳозир бир қуйиб берса эди...